

**PUBLITSISTIK MATNLARDA ZAMON KATEGORIYASINING
FUNKSIONAL-SEMANTIK XUSUSIYATLARI**

Sarimsokov Sirojiddin Shoyzokovich

Samarqand davlat chet tillar institute v.b dotsenti

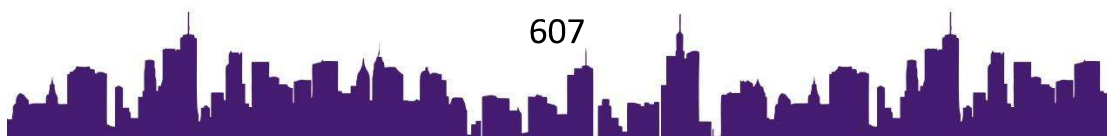
Annotatsiya: Mazkur maqolada publitsistik matnlarda zamon kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda zamon shakllarining oddiy grammatik vaqt ifodalash vositasi emasligi, balki diskursiv, pragmatik va ideologik ma'no hosil qiluvchi vosita sifatida faoliyat yuritishi yoritiladi. Publitsistik diskursda hozirgi, o'tgan va kelasi zamon shakllarining kommunikativ vazifalari, baholovchi va ta'sirchanlik xususiyatlari misollar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, zamon shakllarining ijtimoiy voqelikni talqin qilishdagi roli funksional grammatika va diskurs tahlili nuqtai nazaridan izohlanadi.

Kalit so'zlar: zamon kategoriyasi, publitsistik diskurs, funksional semantika, temporallik, diskurs tahlili.

Publitsistik matnlar zamonaviy tilshunoslikda eng faol va ta'sirchan diskurs turlaridan biri sifatida qaraladi. Gazeta maqolalari, siyosiy sharhlar, tahliliy chiqishlar, internet nashrlari va ommaviy axborot vositalari matnlari nafaqat axborot uzatadi, balki jamiyat ongiga faol ta'sir ko'rsatadi, voqelikni ma'lum nuqtai nazardan talqin qiladi hamda o'quvchi munosabatini shakllantiradi. Shu sababli publitsistik matnlarda qo'llanadigan grammatik vositalar, ayniqsa zamon kategoriyasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Zamon shakllari matnda nafaqat vaqtni belgilaydi, balki baholash, ishontirish va ideologik ta'sir ko'rsatish vositasiga ham aylanadi.

An'anaviy grammatikada zamon kategoriyasi hodisaning nutq momentiga nisbatan vaqtini ifodalovchi morfologik kategoriya sifatida talqin qilingan. Struktur tilshunoslik vakillari zamonni asosan formal qarama-qarshiliklar tizimi doirasida o'rganganlar. Biroq keyingi yillarda funksional tilshunoslik, pragmatika va diskurs tahlili yo'nalishlarining rivojlanishi natijasida zamon kategoriyasiga bo'lgan yondashuv tubdan o'zgardi. Zamonaviy tadqiqotlarda zamon endi faqat grammatik vaqt emas, balki kommunikativ ma'no hosil qiluvchi funksional-semantik tizim sifatida qaralmoqda. Ayniqsa publitsistik diskursda zamon shakllari real vaqtni emas, ko'pincha muallifning ideologik pozitsiyasi va kommunikativ maqsadini ifodalaydi.

Publitsistik matnlarda hozirgi zamon shaklining ustunligi media diskursining eng muhim belgilaridan biri hisoblanadi. Masalan, "Mamlakat iqtisodiy inqiroz bilan yuzlashmoqda" yoki "Jamiyat yangi bosqichga kirib bormoqda" kabi gaplarda hozirgi zamon faqat davom etayotgan harakatni emas, balki dolzarblik va emosional yaqinlikni ham yuzaga keltiradi. O'quvchi voqea

markaziga jalb qilinadi va axborotni bevosita o'zi kuzatayotgandek qabul qiladi. Shu tariqa hozirgi zamon aktualizatsiya funksiyasini bajaradi. Media matnlaridagi bunday “hozir” tushunchasi real vaqt emas, balki diskursiv vaqt sifatida namoyon bo'ladi.

Publitsistik diskursda tarixiy hozirgi zamon ham faol qo'llanadi. “1991-yilda mamlakat yangi taraqqiyot yo'liga kiradi” kabi konstruktsiyalar o'tmish voqealarini jonlantirish, dramatismni kuchaytirish va o'quvchining hissiy ishtirokini oshirish uchun xizmat qiladi. Tarixiy hozirgi zamon voqealarni oddiy tarixiy fakt sifatida emas, balki hozir sodir bo'layotgandek tasvirlaydi. Natijada o'tmish bilan hozirgi zamon o'rtasidagi psixologik masofa qisqaradi va matnning ta'sirchanligi ortadi.

O'tgan zamon shakllari publitsistik matnlarda ko'pincha faktik ishonchlilik va rasmiylikni ifodalash uchun qo'llanadi. “Komissiya bir nechta qonunbuzarliklarni aniqladi” yoki “Mutaxassislar muammoning sabablarini tasdiqladi” kabi gaplarda o'tgan zamon yakunlanganlik va tasdiqlanganlik ma'nosini yuzaga chiqaradi. Bunday konstruktsiyalar media matnining institutsional obro'sini mustahkamlaydi va axborotning haqqoniy ko'rinishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, jurnalistlar o'tgan zamon yordamida ayrim siyosiy kuchlarni tanqid qilish yoki ulardan mas'uliyatni uzoqlashtirish strategiyasini ham amalga oshiradilar.

Kelasi zamon publitsistik diskursda ko'pincha prognostik va manipulyativ xarakter kasb etadi. “Yangi siyosat iqtisodiy o'sishga olib keladi” yoki “Islohotlar mamlakat taraqqiyotini tezlashtiradi” kabi gaplarda kelasi zamon obyektiv kelajakni emas, balki muallifning taxmini va bahosini ifodalaydi. Bu shakllar o'quvchi ongida muayyan kutish va munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Natijada kelasi zamon grammatik vositadan tashqari ishontirish mexanizmiga ham aylanadi.

Publitsistik matnlarda davomli va perfekt aspekt shakllari ham muhim semantik yuklama kasb etadi. “Jamiyat tobora keskinlashib bormoqda” jumlasida davomli shakl jarayonning davomiyligi va xavfini kuchaytiradi. Bu konstruktsiya ijtimoiy inqiroz hissini hosil qiladi. “Hukumat muammoni hal qila olmadi” yoki “Rasmiylar ogohlantirishlarni e'tiborsiz qoldirib kelmoqda” kabi perfekt shakllar esa o'tgan voqealarni hozirgi baholash bilan bog'laydi va yashirin tanqidni yuzaga chiqaradi. Perfekt aspekt publitsistik diskursda javobgarlik va baholash kategoriyasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Zamon shakllarining almashinuvi publitsistik uslubning eng muhim belgilaridan biridir. Muallif bir matn ichida o'tgan zamondan hozirgi zamonga, keyin esa kelasi zamonga o'tish orqali voqealarni bosqichma-bosqich talqin qiladi. Masalan, avval siyosiy voqea o'tgan zamonda bayon qilinadi, keyin uning oqibatlari hozirgi zamonda tasvirlanadi va nihoyat kelajakdagi ehtimoliy natijalar kelasi zamon orqali ifodalanadi. Bu usul o'quvchini kerakli interpretatsiyaga yo'naltiradi hamda matnning pragmatik ta'sirini oshiradi.

Publitsistik diskursda zamon kategoriyasi ideologik funksiyani ham bajaradi. Ayrim voqealarni davom etayotgan inqiroz sifatida tasvirlash yoki aksincha yakunlangan muvaffaqiyat sifatida ko'rsatish orqali media ijtimoiy ongini shakllantiradi. Masalan, "Iqtisodiyot tiklanmoqda" kabi konstruksiyalar optimistik ideologik fon yaratadi, "Mamlakat tobora beqarorlashib bormoqda" kabi shakllar esa xavotir va salbiy baholashni kuchaytiradi. Demak, zamon grammatik vosita bo'lish bilan birga ijtimoiy ta'sir mexanizmiga ham aylanadi.

Funksional-semantik maydon nazariyasi zamon kategoriyasining publitsistik diskursdagi murakkab tabiatini tushuntirishda muhim ahamiyatga ega. Bondarko nazariyasiga ko'ra, temporallik faqat grammatik shakllar orqali emas, balki leksik birliklar, sintaktik vositalar va kontekst orqali ham ifodalanadi. Shu sababli publitsistik matnlarda temporal ma'no ko'p qatlamli tizim sifatida namoyon bo'ladi. Media matnlarida "bugun", "so'nggi yillarda", "yaqin kelajakda" kabi temporal markerlar zamon shakllari bilan birgalikda diskursiv ma'no hosil qiladi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, publitsistik matnlarda zamon kategoriyasi funksional-semantik tabiatga ega bo'lib, u grammatik, pragmatik va ideologik qatlamlarning o'zaro ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Zamon shakllari axborotni oddiy vaqt doirasida emas, balki baholash, ishontirish va ijtimoiy voqelikni talqin qilish vositasi sifatida tashkil qiladi. Shu jihatdan zamon kategoriyasi publitsistik diskursning eng muhim kommunikativ elementlaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуазизов А. А. *Тилишунослик назариясига кириш*. – Тошкент: Шарқ, 2010.
2. Арутюнова Н. Д. *Дискурс назарияси ва прагматика масалалари*. – Москва: Наука, 1990.
3. Ашурова Д. У. *Матн лингвистикаси*. – Тошкент: Fan va texnologiya, 2012.
4. Beaugrande R., Dressler W. *Introduction to Text Linguistics*. – London: Longman, 1981.
5. Bell A. *The Language of News Media*. – Oxford: Blackwell, 1991.
6. Bondarko A. V. *Functional Grammar: The Theory of Functional-Semantic Fields*. – Leningrad: Nauka, 1991.
7. Chilton P. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. – London: Routledge, 2004.
8. Fairclough N. *Media Discourse*. – London: Edward Arnold, 1995.
9. Fowler R. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. – London: Routledge, 1991.

